

OPPORTUNITIES FOR SOCIAL INCLUSION THROUGH LABOR OF ELDERLY PEOPLE WITH DISABILITIES IN COOPERATIVES IN BULGARIA

Abstract: The article identifies a specific Bulgarian policy and practice to reduce the community exclusion of older people with disabilities through work. The real opportunities of the labor-intensive cooperatives for disabled people in Bulgaria to provide employment for people with disabilities are undergoing an analysis based on a database of empirical social research conducted in August-October 2013. Existing social barriers have been outlined for more than 20 years. Recommendations have been made at the level of co-operatives, local and central authorities to overcome the existing injustice, namely that only 12% of the labor-intensive persons with a right to work have real employment.

The defended thesis is that in the modern liberal market conditions in Bulgaria labor-producing cooperatives for disabled people are a small social oasis for ensuring the employment of people with disabilities, incl. and adults, to be preserved, expanded and supported simultaneously by the state, municipalities and society as a whole.

In defense of the thesis, the following questions are answered: 1. What is the production profile of the cooperatives; 2. What are the opportunities available to them to provide employment and social reintegration for the elderly with disabilities? 3. What are the social barriers to this happening in modern times? 4. How to overcome obstacles.

Author information:

Mariya Stoyanova

Prof. PhD

Lecturer at University of National and World
Economy

✉ m.stoyanova_53@abv.bg
🌐 Bulgaria

Keywords:

cooperatives for people with disabilities, the elderly
with disabilities, employment

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата статия е посветена на социалното изключване на възрастните хора и на възможностите за ограничаване и преодоляване на този процес и тенденция, характерен не само за страните членки на ЕС. Едно от последните ми емпирични изследвания е посветено на изучаване ролята на българските трудовопроизводителни кооперации за инвалиди (ТПКИ) за социално включване на хора с увреждания, в т.ч. и възрастни хора чрез трудова заетост. Този проблем е предизвикателство към мен, като изследовател в областта на икономическата социология и на социалната и сребърната икономика най-малко поради следните съображения:

На първо място, негативният факт, че България от страна с над 120-годишна история в областта на кооперативното движение, с над 60-годишна история в областта на ТПКИ, задаваща образци на поведение в кооперациите от различен вид, в началото на XXI век се превръща в бенефициент на ЕС по тези въпроси;

На второ място, след повече от 20-годишното загърбване на кооперациите от държавата, негативното политическо говорене за тях (като за „офшорки, бастиони на комунизма“) след 2010 и особено след 2012 г. - международната година на кооперациите, България е принудена да възроди кооперативната идея и като бенефициент да изучава собствения си опит и не само него, но и други като регламент отвън;

На трето място, въпреки обновената законодателна и нормативна база, разработени стратегии, програми и политики, частично реализиране на някои мерки на държавата, все още

общественото мнение у нас за кооперациите (в т.ч. и за специализираните кооперации за хора с увреждания като субекти на социалната икономика), за социалния статус на хората с увреждания (в т.ч. и възрастните хора като субекти на сребърната икономика) не се променя позитивно, а картината е тревожна. Данните от официалната статистика показват, че към 1990г. заетите в ТПКИ са 52 000, от които 33 000 (63,4%) са хора с увреждания. Според последното преброяване на населението (2011г.) от общо 465 228 лица с увреждания около 200 хил. са освидетелстваните от ТЕЛК с право на работа, едва 12% от тях работят. Тези данни разкриват съществуваща конфликтна зона в българското общество по отношение на социалното включване чрез труд на хора с увреждания, което на свой ред е реално предизвикателство пред социалната политика в областта на уврежданията и инвалидността на национално и общинско равнище. По данни на Агенцията за хора с увреждания (АХУ) от 2012г. в агенцията са регистрирани 126 специализирани предприятия и кооперации, в които заетите са 2 500 души. Специализираните кооперации за хора с увреждания, които са основни субекти за трудова и социална интеграция на хора с увреждания са 46, с около 2 000 заети, като 31 от тези ТПКИ са регистрирани в системата на Националния съвет на трудовопроизводителните кооперации (НС на ТПК). В сравнение с 1990 г. броят на заетите в ТПКИ е 26 пъти по-малък, което е реална предпоставка за нарастване на бедността в България;

На четвърто място, с удоволствие бих споделила някои резултати от ЕСИ на тема „Възможности на работната среда в ТПКИ за социално включване чрез труд на хора с увреждания“, проведено през м. август-октомври 2013г.², които по емпиричен път разкриват съществуващи реални проблеми в изследваните кооперации (ТПКИ), но и възможности за трудова заетост на хора с увреждания (в т.ч. и на възрастни).

Тезата, която защитавам в статията е, че сред съвременните либерални пазарни условия ТПКИ са малък социален оазис за осигуряване на трудова заетост на хора с увреждания, който следва да бъде съхраняван, разширяван и подкрепян едновременно от държавата, общините и от обществото като цяло.

В защита на тезата е даден отговор на следните въпроси:

Какъв е производственият профил на ТПКИ днес

Какви са наличните възможности ТПКИ да осигуряват трудова заетост и социална реинтеграция на хора с увреждания

Какви са социалните бариери това да се случва в съвременните условия

Как да се преодолеят препятствията.

ПРОИЗВОДСТВЕН ПРОФИЛ НА ТПКИ

Прилагането на социологическия подход при изучаването на специализираните трудовопроизводителни кооперации за инвалиди позволи да се разкрие техния производствен профил и да се посочат реалните им възможности за социално включване на хора с увреждания чрез труд. (Таблица 1)

Таблица 1. Производствен профил на изследваните кооперации

Кооперация	Година на създаване	Основен предмет на дейност
ТПКИ „Рила“ - гр. Благоевград	1951	Дамски облекла- поли, панталони, сака, якета, блейзери, костюми, трикотажни облекла; 90% от продукцията се реализира по дългосрочни договори с фирми от ЕС- Белгия, Австрия и др.

КТ „Черноморка“ – гр. Бургас 1950 Бебешки и детски облекла и др.- собствено производство и на ишлеме за Италия; книговезки услуги и др.

ТПКИ „Родина“ - гр. Варна 1950 Конфекция и плетиво- детски- плетени и конфекционни, дамски- плетени и трикотажни, мъжки плетени облекла, шапки, спортни екипи, спално бельо и др; метални и книговезки услуги и др.

ПКИ „Царевец“ - гр. Велико Търново Дамска конфекция на ишлеме за Италия; книговезки услуги и др.

ТПКИ „Миролубец“ - гр. Ловеч 1955 Детски обувки, дамски и мъжки чехли; собствено производство и на ишлеме за Италия

ТПК „Мара Денчева“ – гр. Плевен 1963 Производство на дамски и детски облекла; книговезки услуги и др.

ТПКИ „1 Май“ - гр. Смолян 1960 Шивашко производство, трикотажно облекло, собствено производство и на ишлеме за страни от ЕС и др. услуги

ТПКИ „Виктория“ - гр. София 1950 Производство на бебешки и детски облекла трикотаж; собствено производство и на ишлеме за Испания; патентована марка „Вики“

ДИБИКО - ЕООД - гр. София (от ТПК „Д. Благоев“) 2011 Шивашки услуги, изработване на облекла за търговската мрежа, европейски фирми от Германия, Австрия, Испания и Франция; облекла по индивидуални мерки, дребни шивашки услуги; униформени облекла за училища и фирми; търси нови ниши- изработка на сценични облекла, театрални костюми, облекла за филмови продукции и др.

ТПКИ „Иглика“ - гр. Шумен 1953 Производство на дамска и детско- юношеска конфекция; книговезки услуги и картонаж

ТПКИ „Недялко Царев“ - гр. Ямбол 1954 Производство и реализация на шивашка конфекция, трикотаж, опаковка и печат, ръчен трикотаж, булченски аксесоари и др.

Източник: данни от авторското емпирично социологическо изследване

Изследваните ТПКИ имат повече от 60-годишна история, имат натрупан опит и традиции в кооперативния начин на живот на заетите в тях. Създадени са със социална цел - да осигуряват заетост на хора с намалена трудоспособност, която лежи в основата и на днешните ТПКИ. Производственият профил на ТПКИ е шивашко производство и услуги, плетиво, производство на трикотажни изделия, обувно производство - детски обувки, дамски и мъжки чехли; книговезки и метални услуги; картонаж; търговия и др. Почти всички кооперации имат завоювани отличия на Международния панаир в Пловдив през различни години. ТПКИ „Виктория“ има патентована марка. След промените от 1989г. всички кооперации загубват държавната подкрепа, осигурената от държавата работа и пазар. В момента те са под ударите на неконтролирания внос на дрехи от различни страни - Турция, Китай, „втора ръка“ от ЕС на ниски цени, което предизвиква свиване на производството, намаляване на персонала, заемане на малка ниша на вътрешния пазар. Стагнацията налага търсене на чуждестранни партньори. Към момента на изследването всички ТПКИ имат реализация на външния пазар - работят на ишлеме за фирми главно от страни в ЕС - Австрия, Белгия, Испания, Италия и др., и за Русия, но икономическата ефективност е твърде ниска.

Причините за посочените по-горе трудности могат да се търсят в настъпилите социални трансформации в България след 1989г., които предизвикват силни сътресения и в социалните предприятия, в т.ч. и в ТПКИ. Либерализацията на икономиката нанася силен удар върху тези предприятия и върху кооперативния сектор като цяло - държавата се оттегля и оставя сектора без подкрепа и без устойчива държавна политика; новосъздадени фирми на входа и на изхода на производствените кооперации изчерпват от съдържание дейността им, изместват ги от пазара (а в някои случаи не ги допускат), както и от приходи за оцеляване. Пазарът на труда (доколкото го има) не разкрива ниша за хората с увреждания, работодателите от бизнеса не се съобразяват с трудовото законодателство и не наемат на работа хора от тази социална категория. Тези и други причини предизвикват търсене на допълнителни приходи на кооперациите в няколко посоки - разработване и реализация на спечелени проекти по оперативните програми, социални и бизнес проекти чрез Агенцията за хора с увреждания; обновяване на производството, търсене на пазари в страната и в чужбина, продаване на активи и отдаване под наем и под аренда (приходите от които постъпват във фонд „Резервен“).

Въпреки превратностите и трудностите, които ТПКИ са претърпели след 1989г., те продължават производствената си дейност и изпълняват своята социална мисия в обществото - да осигуряват социално включване чрез труд на хора с увреждания и особено на възрастните

(50+). На границата между държавата и пазара, ТПКИ имат своята относителна самостоятелност, гарантирана от Закона за кооперациите. Заради социалните си функции, тези кооперации (заедно с всички видове социални предприятия у нас) изграждат структурата на социалната икономика в страната. Тази причина е напълно достатъчна, за да бъдат подкрепяни, както от централната и местната власт, така и от бизнеса и обществото като цяло.

НАЛИЧНИ (РЕАЛНИ) ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИНТЕГРИРАНЕ НА ХОРА С УВРЕЖДЕНИЯ

Анализът на резултатите от емпиричното социологическо изследване показва, че всички изследвани кооперации притежават реални възможности за социално включване на хора с увреждания чрез полагане на труд в тях. Тези възможности се измерват със следните индикатори: наличната материална база, човешкия и социалния капитал, условията на труд, социалнопсихологическият климат (междупersonностния комфорт), съхранените традиции и приемственост, компетентното управление, устойчивата социална политика.

Наличната материална база се състои от многоетажни сгради, просторни и светли производствени помещения (оборудвани с професионални шевни машини), кабинети за рехабилитация, осигурено отопление, осветление, водоснабдяване и канализация. Тази материална база осигурява добри условия на труд. В повечето от кооперациите обаче тя се нуждае от иновиране и най-вече от поддържане, което изисква много финансови средства и е непосилна задача за мениджмънта на кооперациите. Нуждаят се от възстановяване и рехабилитационните центрове в Бургас и В. Търново, за да се използват по предназначение. Данните от ЕСИ показват също, че въпреки трудностите кооперациите в Плевен, Шумен, Бургас, Варна, София, чрез спечелени бизнес проекти в Агенцията за хора с увреждания са успели да иновират материалната си база, други кооперации в момента извършват подобна дейност или имат намерение да кандидатстват за финансиране през 2014 г. по проекти за иновации.

Друга реална възможност за интегриране на хора с увреждания е наличният човешки и социален капитал. В изследваните кооперации човешкият капитал е показателен с това, че хората притежават професионална квалификация в шивашкия бранш, имат продължителен трудов стаж в кооперациите, работят с голяма себеподдаденост, дисциплинираност и отговорност, изпълняват качествено работата си. Това е показателно и от факта, че произведената конфекция и особено детски дрехи и обувки намират добър пазар у нас и в чужбина, главно в страните от ЕС и Русия. Основният извод, който може да бъде направен е, че човешкият капитал на кооперациите е на ниско образователно и квалификационно равнище. Преобладаващият брой заети в тях са предимно хора с ниско образование, с едностранна квалификация (напр. шивачка, елтехник), но с натрупан трудов и професионален опит. Те могат да бъдат полезни на новопостъпващи работници само в тесните рамки на своята професия. Необходимо е повишаване на човешкия капитал в кооперациите. Според данните от ЕСИ всяка промяна или обновяване на продуктовата структура неизбежно би наложило качествени промени в квалификационното равнище както на заетите, така и на новопостъпващите на работа. Затова отново е необходима държавната и общинската подкрепа за насърчаване на професионалната квалификация и преквалификация на заетите в кооперациите в т.ч., и особено хората с увреждания. Нещо повече. Качественият човешки капитал е предпоставка за използването му и от разстояние - например „работа у дома“ (но не в смисъла на надомна работа), а като консултантска, счетоводна, юридическа, преподавателска и др., което за хора с увреждания е добра перспектива. Това обаче изисква дигитализация и дигитално обучение на хората с увреждания и особено на възрастните (от третото поколение). вж. Кр. Петков, М.Христова

Социалният капитал на изследваните кооперации обхваща голяма мрежа от специализирани институции - Националният съвет на трудовопроизводителните кооперации в България, Агенцията за хора с увреждания, Агенцията по заетостта, Дирекциите Бюра по труда,

Агенцията за социално подпомагане, Националният осигурителен институт, Агенцията по вписванията, Съюза на инвалидите в България, синдикатите и други неправителствени организации, общините, малка мрежа в бизнеса (само две от изследваните кооперации са членове на българската търговско промишлена палата (БТПП) - ТПКИ „Виктория“ (София) и ТПКИ „Родина“ (Варна), неограничената мрежа - Интернет. Препоръчително е тази социална мрежа да се използва за рекламни цели, чрез което да се формира положително мнение и отношение към кооперациите и работещите в тях, както и да се повиши интересът към заетост в тях на трудово активни лица с увреждания, както на млади, така и на възрастни.

Условията на труд са следващият индикатор на наличните възможности за интегриране на хора с увреждания чрез трудова заетост. Данните от емпиричното изследване показват, че във всички изследвани кооперации са създадени здравословни и безопасни условия на труд, които са реална подкрепяща среда за полагане на труд и за интегриране на хора с увреждания. През последните 5 години не са допуснати трудови злоупотреби.

Според изследването в кооперациите има добър социално-психологически климат. Повече от 80% от заетите споделят, че в техните кооперации царят атмосфера на разбирателство, колегиалност, взаимопомощ и добронамереност. Съществуващият междуличностен и социален комфорт за трудова реализация е реална предпоставка за бърза адаптация и интеграция на новопостъпилите на работа хора с увреждания.

В изследваните ТПКИ все още се спазват традициите и приемствеността между поколенията кооператори. Това е символен знак, че независимо от превратностите в кооперациите се съхранява оня живец, който ги продължава. Нещо повече. В България, през 2012 г. - годината, обявена от ООН за Международна година на кооперациите, е налице раздвижване на държавната политика по отношение възраждане на кооперативния сектор в България. За това може да се съди по предприетите мерки за промени в законодателството по социалното осигуряване на хората с увреждания, Закона за кооперациите, Закона за обществените поръчки и др.

По отношение на мениджмънта на кооперациите- повече от две трети от респондентите го оценяват като добър и много добър. Според отговорилите, председателите на кооперациите компетентно управляват макар и силно ограничените финансови ресурси и производствени дейности през изследвания период. В кризисните условия след 1989 г., а в по-близко време след 2008 г. (глобалната финансово - икономическа криза) мениджмънтът не е допуснал задлъжнялост и несъстоятелност. Важно е да се подчертае, че управлението на изследваните кооперациите пред периода на изследването е от смесен тип, съчетаващо управление чрез правила (бюрократичен стил), управление чрез доверие и управление чрез ценности. В XXI век доминиращо става управлението чрез ценности, което е предизвикателство за модернизиране на мениджмънта и в специализираните ТПКИ.

Устойчивата социална политика (СП) е твърде важен индикатор за създаване на подкрепяща среда за трудова заетост на хората с увреждания. Резултатите от емпиричното изследване показват, че провежданата към момента СП удовлетворява заетите във всички кооперации. Тя обхваща 3 направления- рехабилитация, социално подпомагане и осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд. Според председателите на кооперациите е необходимо финансовите средства за социални дейности да се увеличат. Предлагат това да става по различни канали, като на пример начислените осигурителни вноски да остават директно в кооперацията, да има данъчни облекчения (премахване на данък добавена стойност (ДДС) за производствените стоки от кооперациите, дотиране на цените и др.), осигуряване на пазарни ниши по линия на публично-частното партньорство и др. Необходимо е също кооперациите да участват с проекти по линия на Оперативните програми, на Агенцията за хора с увреждания, на общините и др., което изисква наличие на високо образовани хора, добре заплатени, добре мотивирани и лоялни към кооперацията си.

Следователно ТПКИ от системата на НС на ТПК притежават налични ресурси - материални, социални и финансови за социално включване чрез заетост на хора с увреждания.

СОЦИАЛНИ БАРИЕРИ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ НА МЛАДИ И ВЪЗРАСТНИ СПЕЦИАЛИСТИ В СИСТЕМАТА НА ТПКИ

Паралелно с това съществуват и социални бариери, особено за привличане на млади специалисти с и без увреждания да работят в специализираните кооперации и в системата като цяло.

Данните от ЕСИ разкриват, че социалните бариери за привличане на млади специалисти с и без увреждания в системата на ТПКИ са инвалидизираната социална среда, полово-възрастовата структура на заетите, отсъствието на трудова мобилност на заетите в ТПКИ, еднообразната продуктова и професионална структура, подходящия статус на лицата с увреждания, отсъствието на самоидентификация на заетите като член-кооператори, недостатъчно развитите връзки и взаимодействия с общините, бизнеса и третия сектор.

Инвалидизираната социална среда

Социологическата информация показва, че преобладаващият брой на заетите в изследваните кооперации са хора с трайно намалена трудоспособност. Най-голям е дялът на инвалидизираните кооператори с лекарска експертиза за трайност над 10 години - 54,7% средно в изследваните кооперации. Ако към тях се прибави и дялът на лицата с 6 до 10 годишна експертиза, може да се направи обобщение, че повече от две трети от всички заети в кооперациите са хора с увреждания. Важно е да се отбележи също, че при близо една пета от отговорилите в семействата им има и втори член с увреждания. Най-висок е дялът на инвалидите с над 10 годишна експертиза в ТПКИ в Плевен и Варна - 75% от заетите, а най-нисък – в Шумен - 25%, Бургас - 20,1% и Ямбол - 15,4%. По-малкият брой на инвалидизираните в Шумен, Бургас и Ямбол най-вероятно се дължи на факта, че за да оцелеят в предходния период на тотални трансформации и оттегляне на държавата, тези кооперации предпочитат да наемат неосвидетелствани от ТЕЛК работници, т.е. в добро здравословно състояние, отколкото обратното. Този управленски подход е напълно оправдан, тъй като неговата цел е да оцелеят кооперациите и да има заетост и на здравите и на болните. Налице е обаче латентна форма на конфликтност между заетите и незаетите член-кооператори, предимно заради социалните привилегии и дивидентите, както и между работещите с увреждания и тези без увреждания заради социалните преференции и др. Въпреки доброто мениджърско управление на изследваните кооперации, доминиращата инвалидизирана социална среда остава непривлекателна за новопостъпили специалисти с и без увреждания.

Полово-възрастова структура на заетите

Наличната полово-възрастова структура на заетите в ТПКИ е неблагоприятна за развитието им в близко и по-далечно бъдеще. Като цяло ТПКИ са феминизирани. Мъжете представляват една пета от щатния състав на кооперациите. С най-висок дял на работещите жени са кооперациите в Благоевград - 90%, в Бургас - 88,9%, в София „Виктория“ - 84,5% и „ДИБИКО“ - 75%, а с най-нисък е ТПКИ „Първи май“ в Смолян - 66,7%. Като цяло феминизирането на тези производствени структури, както и продължителността на трудовия им стаж в една и съща кооперация са пряк резултат от вида на полагания труд, от неговата сложност, характер и съдържание.

Не добър индикатор също е и застаряващия персонал. Данните показват, че всеки пети от изследваните лица е на възраст над 60 години, докато в младежка възраст (до 29 години) са само 5,5% от отговорилите. Най-висок е дялът на заетите на възраст между 50-60 години - 42,6%, а заедно с тези над 60 години - относителният им дял обхваща половината от заетите в изследваните кооперации. В смолянската кооперация има младо попълнение - 16,7% от отговорилите попадат във възрастовата група до 29 г., а във „Виктория“ София е едва 7,7%. Подобно е положението в Бургас, Ямбол, Плевен, Ловеч, В. Търново и пр. Следователно, застаряващата възрастова структура във всички изследвани кооперации говори за отсъствие на възпроизводство на кадровия състав, а това от своя страна е предпоставка за намалени възможности за иновации и за стартиране на нов вид производствени и/или други дейности.

„Това обрича кооперацията на доизживяване - докато се пенсионират сегашните работници. Няма възпроизвеждане и това не е само проблем на нашата кооперация. Нужна ни е помощта на институциите, а чрез тях и на държавата“ - споделя председателят на ТПКИ „Виктория“ - гр. София.

Отсъствие на трудова мобилност на заетите в ТПКИ

Съществува корелационна зависимост между възрастовата структура и продължителността на трудовия стаж във всички изследвани кооперации. Данните от ЕСИ показват, че близо три четвърти от заетите лица с увреждания са с 16 и повече години трудов стаж. В ДИБИКО това са 81% от заетите, в Ямбол - 76,9%, Варна и Шумен - 75% и Плевен - 72,7%, а с най-малък дял са тези в Благоевград - 40%. От посочените данни става ясно, че за преобладаващата част от заетите целият им съзнателен трудов живот е преминал в кооперацията, т.е трудова мобилност почти не съществува. От друга страна, във всяка от тези кооперации има свободни трудови места, но няма кандидати за тях. Председателите на кооперациите споделят, че ученици и студенти, които провеждат учебната си практика при тях, не приемат покана за назначаване на постоянен трудов договор, независимо от високата безработица в страната. В дирекциите Бюра по труда свободните позиции са заявени, интересът към тях е твърде слаб, дори никакъв. В ДИБИКО ЕООД председателят с оптимизъм заявява, че в София има работа за заетите хора с увреждания и затова кооперацията все още съществува, но е налице и сериозен проблем - отсъствие на приемственост. „Няма приемственост, няма млади хора, идват на стаж, или наскоро назначихме млад дизайнер - бакалавърска степен, но много бързо ни напусна. Демотивирани са от ниското заплащане, от омаловажения и подценен образ на кооперациите в обществото. Младите искат да работят в известни, престижни според техните думи компании, по възможност чужди. Търсят „големите пари“ и бързата кариера. В кооперацията не можем да предложим първото, за второто - можем, за младите има шансове да направят бърза кариера предвид застаряващия персонал и потребността от смяна на поколенията.“

Еднообразна продуктова и професионална структура

Тези две социални бариери ясно проличават чрез направения производствен профил на кооперациите. В преобладаващата част основната им дейност е производство на шивашка конфекция и други шивашки изделия, за които има доста ограничен пазар. Председателите на кооперациите открито споделят загрижеността си да търсят нови производствени възможности и пазари. Успоредно с това признават, че е еднообразна не само продуктовата структура, но и професионалната. „Това е предимно шивашка дейност, а шивачеството не е привлекателна професия за младите. Като прибавим и ниското заплащане на този вид труд - това съвсем ги отблъсква“. Същият извод е валиден и за обувния бранш, в който е специализирана ТПКИ „Миролубец“ в Ловеч.

Това мнение на председателите не се споделя напълно от работниците с увреждания - те обичат и ценят работата си. От проведените нестандартизирани интервюта с тях може да се направи обобщение, че въпреки еднообразната им работа те са удовлетворени от трудовата си съдба. Спомнят си с вълнение времето, когато са се създавали кооперациите - 50-60-те години на ХХ в. Тогава придобиването на шивашкия занаят е твърде привлекателно начинание, защото осигурява постоянна работа и доходи. През първото десетилетие на ХХI в. картината вече е друга. Упражняваният вид труд в кооперациите се смята за непривлекателен за младите хора. Това е дигитално поколение, поколението, за което привлекателни са новите информационни и комуникационни технологии. По мои изследвания за поколенията в труда ⁴, дигиталното поколение има по-различни ценности в сравнение със своите родители. То се стреми към бързо печелене на пари, към много пари (независимо с какви средства и на каква цена), към власт и престиж, към трудова мобилност (не са лоялни към работодателите си), за да достигне целите и мечтите си. За това поколение работата в кооперациите не е престижна, доминиращите професии не са харесвани (дори и тогава, когато не притежават високо образование), не ги привлича и кооперативното членство - смятат го повече за „бариера, отколкото за някакво

предимство“. Необходима е промяна както в продуктовата, така също и в професионалната структура на ТПКИ.

Подходният статус на лицата с увреждания

Ниският доходен статус на заетите в изследваните кооперации е следващата социална бариера пред младите. От анализа на щатното разписание и от нестандартните интервюта става ясно, че заплащането на вложения труд не е високо. Около една четвърт от заетите получават възнаграждения, които гравитират около минималната работна заплата. Най-висок е относителният дял на тези, чиято работна заплата се движи в границите между 250-350 лв. за работниците, по-висока е за ръководния състав (до 400-450лв.), а някъде и достига до 500-600 лв. Важно е да се отбележи, че освен прякото възнаграждение за положен труд, кооператорите получават допълнителни приходи - дивиденди, ползват социални преференции - рехабилитация, санаториално лечение, осребряване на рецепти за скъпи лекарства, заплащане на оперативно лечение и др. Косвените доходи също повишават доходния и материалния им статус. Данните от изследването показват, че най-висок е относителният дял на отговорилите (36,6%), че средно месечните доходи на член на семейството им се движат между 250-350 лв. В кооперациите в Бургас и Ямбол половината от заетите попадат в тази група, в София, Благоевград и Смолян - 39,3%, а в Плевен, В. Търново и Ловеч - всеки пети (24,5%). Най-нисък е дялът на тези, чиито средно месечни доходи на член на семейството са над 500 лв. - около 8,4% от отговорилите. В кооперациите в регион Плевен, В. Търново, Ловеч такова по-високо възнаграждение получават 13,5%, а в Бургас и Ямбол - едва 4,5% от заетите. С доходи от 150 до 300 лв. на член от семейството са 75% от отговорилите в Шумен, ДИБИКО София - 56,6%, във В. Търново - 42,9%, в Ловеч - 38,4%.

Основният извод, който може да се направи е, че показателят средно месечен доход на член от семейството на хората с увреждания ранжира тази социална категория в стратификационната група на бедните, на т.н. „работещи бедни“, тези чиито средно месечни доходи са от 1,5 до 3 пъти по-ниски спрямо средната работна заплата за страната (за сравнение през м. януари 2013г. средната РЗ за страната е 773лв., а през третото тримесечие на годината е 772лв.). Ниският доходен статус на заетите в кооперациите е сериозна социална бариера пред младите хора. Председателят на една от кооперациите споделя: „заради ниските доходи трудно можем да задържим някои от по-младите, които работят в момента, на които залагаме, че могат да направят промени и да възродят кооперациите. Тук не идват на работа, дори освидетелстваните от ТЕЛК.“

Отсъствие на самоидентификация на заетите като член кооператори

От проведените нестандартизирани интервюта с работещи член-кооператори от различни ТПКИ следва изводът, че те се самоидентифицират с кооперацията, в която работят, гордеят се с постиженията, страдат от разрухата и от позицията на кооперацията си („на ръба е, едва свързваме двата края“), но не се самоидентифицират като собственици на капитала, нямат нагласи за предприемаческа активност, нямат увереност и мотивация да развият собствен бизнес. Някои от отговорилите споделят, че за тях „членството е даденост“, за други „унаследеност“, за трети - „дава сигурност“, за четвърти - „не ми е работа да управлявам, не мога, някой трябва да се погрижи за нас болните - да имаме работа, доходи, сигурност“. Налице е неразгърнатата предприемаческа инициативност на член-кооператорите (реални собственици на капитала).

Недостатъчно развити връзки и взаимодействия с общините, бизнеса и третия сектор

Данните от изследването показват, че са налице недостатъчно разгърнати взаимодействия с общините, които биха могли да инвестират в кооперациите чрез публично-частно партньорство, чрез обучения по управление на проекти, помощ при разработване, кандидатстване и реализация на проекти по оперативните програми, популяризиране на дейностите им, разкриване на нови работни места за инвалиди и др. Общините биха могли да направят облекчения по отношение плащането на местните данъци и такси.

Недостатъчно разгърнати са също взаимодействията с бизнеса и с неправителствените организации - с Българската търговско промишлена палата (БТПП), с регионалните структури на Стопанската камара, както и с други представители на третия сектор. Само две от изследваните кооперации са членове на БТПП - ТПКИ „Виктория“ и ТПКИ „Иглика“.

Преодоляването на разкритите чрез емпиричното изследване социални бариери би помогнало на специализираните кооперации да се превърнат в привлекателно място за работа на търсени (необходими) млади специалисти. За целта е потребно да се предприемат редица мерки от страна на ТПКИ, общините и държавата.

ПРЕПОРЪКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТПКИ В УСЛОВИЯТА НА ПАЗАРНА ИКОНОМИКА И ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ

От анализа на резултатите от ЕСИ са изведени препоръки, разпределени на три равнища, както следва: на микро равнище - кооперация, на мезо равнище - местна власт и на макро равнище - централна власт.

Препоръките на равнище кооперации се отнасят до следното:

Поддържане на интернет- страниците на кооперациите, с цел реклама.

Търсене на иновативни решения за нови производства (разширяване на съществуващи) и нови пазари.

Разработване на информация за професиите и професионалните дейности, които целево могат да изпълняват хора с увреждания във всяка кооперация; информацията да се качва в Интернет- страницата на кооперацията и да се предоставя на съответната община за включване в базата ѝ данни.

Търсене на решения за привличане на млади специалисти в работата на кооперациите.

Активна дейност на кооперациите чрез тяхната социална мрежа и най- вече- лобирание чрез НС на ТПК за предлагане на управленски решения за връщане към устойчива държавна политика, стимулираща дейността на кооперациите и кооперативното движение в България за разкриване на нови производства и пазари.

Перманентна дейност по кандидатстване с проекти за допълнително финансиране на кооперациите.

Препоръките на равнище община (местна власт) се отнасят до следното:

Общината да има ангажимент към заетостта на хората с увреждания.

Общината да създаде и да поддържа база данни за хората с увреждания с отчитане на тяхната структура по пол, възраст, образование, квалификация, заболяване и инвалидизиране, семеен и материален статус и пр.

Общината да осигурява по- широка информираност за свободните работни позиции, в т.ч. и предназначени за хора с увреждания.

Общината да осигурява консултанти за работодатели и за хора с увреждания по правно- административни и други въпроси.

Общината да подпомага поддържането на сградния фонд на кооперациите.

Общината да подпомогне възстановяването на рехабилитационните центрове, собственост на отделни кооперации, да ги поддържа и частично използва техния капацитет.

Общината да има по-голяма грижа и да осигурява по-широк достъп до образование и квалификация на хората с увреждания.

Общината да създаде условия за улесняване на процедурите при кандидатстване по различни проекти, програми и мерки за насърчаване на заетостта на хората с увреждания

Да се въведат общински данъчни облекчения- намаляване и/или премахване на такси за комунални услуги, по-ниски наеми при ползване на общински помещения и др.

Общината да изготви и поддържа база данни за професиите и професионалните дейности, които целево могат да изпълняват хора с увреждания.

Препоръките на равнище държава (централна власт) се отнасят до следното:

Да се създаде и поддържа устойчива държавна политика за развитието на трудовопроизводствените кооперации за инвалиди.

Да се осигури по-широк достъп до образование и квалификация на хора с увреждания, в т.ч. и във Висшите училища.

Да се улеснят процедурите при кандидатстване по различни мерки за насърчаване на заетостта, по програми и проекти.

Да се въведат данъчни облекчения - намаляване или премахване на ДДС, директно отчисляване на вноските за социално и здравно осигуряване в полза на кооперациите и др.

Да се организира и поддържа база данни за професиите и професионалните дейности, които могат да извършват хората с увреждания.

Повишаване качеството на информацията от Дирекциите Бюра по труда и осигуряване на капацитетно обслужване от тях на хората с увреждания.

Да се осъществява перманентно повишаване знанията и квалификацията на административните служители, работещи с хора с увреждания.

Да се осигури на кооперациите и бизнеса за създаване на нови дейности и производства, достъпни за хора с увреждания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследванията, както на равнище общество, така и на равнище кооперации показват без съмнение, че дискредитирането на кооперациите у нас през годините на прехода (след 1989 г.) е политическа недалновидност, която предизвиква поредица от негативни ефекти като големи размери пустеещи земи, монополизирание на пазара на земята, изтласкване на социалния фактор и кооперативните форми от сферата на търговията, индустрията, занаятите, формиране на монополни цени, засилване на риска от бедност и ограничаване на социалната сигурност.

Осигуряването на нормални условия за развитието на кооперациите у нас би довело до максимално използване на местните ресурси, активизиране и разширяване на взаимодействието на бизнеса и местната власт, разширяване на социалното пространство на предприемачеството, засилване ролята на социалната икономика - създаване на заетост и осигуряване на доходи, както и утвърждаване на солидарността като национална и европейска ценност.

Въпреки превратностите и трудностите, които специализираните ТПКИ са претърпели, „предизвестеният край на кооперациите след 1989 г. няма да се сбъдне“. Те имат живец, с който да продължават съществуването си и в бъдеще, защото изпълняват твърде важна социална роля в обществото - да осигуряват заетост на хора с намалена трудоспособност и инвалидност, в т.ч. и на хора от третата възраст. Това изисква подкрепата както на централната и на местната власт, така и на обществото като цяло.